

ЯВИЩЕ ЕСКАПІЗМУ У ТВОРЧІЙ СВІДОМОСТІ ДЖ.Р.Р. ТОЛКІНА

У статті розглядається феномен ескапізму з точки зору філософсько-методологічної концепції Е. Фромма, пропонується толкінівське тлумачення цього явища та відстежується його трансформація у літературній спадщині письменника. В процесі аналізу творів Дж.Р.Р. Толкіна увага звертається на автобіографізм явища ескапізму та розгляду його як одного зі способів створення повноцінного світу літературного твору. Ключові поняття: ескапізм, втеча від дійсності, філософсько-методологічна концепція.

Сучасне бурхливе і мінливе ХХІ ст. вимагає від тих, хто живе в ньому, відповідного світосприйняття. І, враховуючи наростаючі темпи й оберти поступу, все менше місця залишається для існування того, що Collins Cobuild English Language Dictionary тлумачить як діяльність, що допомагає думати про приємні та фантастичні речі, замість нецікавих та неприємних щоденних проблем [1:477]. Масмо на увазі ескапізм, або втечу ("escapism"), як соціально-культурне явище та його похідну – літературний ескапізм. Відразу зазначимо, що в літературознавстві ескапістськими творами традиційно вважаються ті, в яких йдеться про вигадані, зазвичай фантастичні світи.

В даній літературній розвідці ми спробуємо розтлумачити ескапізм з точки зору філософсько-методологічної концепції Еріка Фромма та дослідити особливості літературного ескапізму у творах англійсько-го письменника та вченого-філолога Дж.Р.Р. Толкіна.

Загалом наукові дослідження, присвячені вивченню творчості Дж.Р.Р. Толкіна, не є багаточисельними (стаття групи авторів Панченко І.Г., Астахова А.А., Матяш І.Б. [2], Савчук Р.П. [3], Рязанцева Т. [4] та ін.), та й їхні автори в більшості своїй звертаються до аналізу міфотворчості письменника. До того ж розгляд та аналіз літературної спадщини Дж.Р.Р. Толкіна, як засновника жанру фентезі, здійснюється без урахування відвертого ескапізму жанру, проте сам автор приділив цьому питанню багато уваги, зокрема у програмному творі "Про чарівні казки". На нашу думку, розгляд творів Дж.Р.Р. Толкіна в цьому контексті допоможе їх кращому та цілісному розумінню. Відтак, завданнями даної літературної розвідки є розглянути феномен ескапізму з точки зору філософсько-методологічної концепції Е. Фромма, дати толкінівське тлумачення цього явища та частково прослідкувати його трансформацію в літературній спадщині письменника.

Відомий філософ та соціолог Е. Фромм у творі "Втеча від свободи", досліджуючи втечу як соціально-культурне та психологічне явище, доходить висновку про те, що бажання втечі викликане знанням людини [5:85]. На думку Фромма, людина багато знає про себе, про своє минуле і про те, що в майбутньому на неї чекає смерть. Людина знає про своє безсилля перед обличчям смерті [5:85]. Отже, за Фроммом, одне з найбільших бажань – втеча від смерті.

Нам не відомо, чи був Дж.Р.Р. Толкін знайомий з твором Е. Фромма, проте в есе "Про чарівні казки" він пише, що існує найдавніше та глибоке бажання – здійснити Велику Втечу, Втечу від Смерті [6:390], та додає, що літературні твори (зокрема казки) допомагають здійснити цю втечу за допомогою Розради [6:392]. Та й, напевно, самому письменнику було відоме це бажання. У поемі "Міфопоеія" читаємо: *"Хочу и я, гонимый в море мифом, // под парусом уйти к далеким рифам, // в безвестный путь, к неведомой земле, // что скрыта за туманами во мгле"* [7:10].

Звичайно, бажання Втечі від Смерті не єдиний варіант ескапізму. За Фроммом, людина є єдиною істотою, для якої власне існування стає проблематичним: людина має вирішити цю проблему і не знає, куди від неї втекти. А у намаганнях вирішити цю проблему людина повинна шукати гармонію [5:153].

А що ж, коли пошуки гармонії й виводять на шлях ескапізму, ескапізму літературного?

Літературознавчий термін "ескапізм", або "втеча від дійсності", існує для багатьох критиків як явище більше негативне, ніж позитивне. Іноді висловлювання про ескапізм взагалі носять звинувачувальний характер. Саме так і сталося у випадку з Дж.Р.Р. Толкіном.

Відразу після публікації "Володаря Перснів", безумовно, найвідомішого твору письменника, критики поділилися на дві групи, одна з яких визнала книгу шедевром, а інша поставилася до неї відверто негативно. Найбільш поширеним звинуваченням був саме ескапізм. Для підтвердження цієї тези наведемо лише один приклад. Ще в 1966 р. невідомий оглядач журналу "Punch" зауважив, що книги Толкіна не відбивають "досвід дорослої людини у пізнанні світу", бо при читанні твору відчувається неузгодженість законів толкінівського світу з "основними характеристиками реальності" [8:155].

Ми докорінно не погоджуємося з цим та іншими подібними звинуваченнями, відтак спробуємо підтвердити свою думку наступними положеннями.

Навряд чи факт створення уявного світу слід вважати негативним явищем. Це ніким та нічим не заборонено. Навпаки, на нашу думку, одне з завдань письменника полягає в тому, щоб ввести читача в якусь іншу реальність, – у художній світ твору. Вважаємо, що лише за такої умови існує художній твір, бо за інших умов це вже лише документальний чи науковий твір. Проте не можемо проігнорувати той факт, що в будь-якому художньому творі змальовується певна альтернативна реальність.

Припускаємо, що більшість звинувачень у ескапізмі ґрунтується на тезі критика М. Лоусона, що справжній письменник змальовує реальні речі, вивчає людське життя і таким чином допомагає читачам краще його зрозуміти [9:290]. Якщо прийняти це твердження, то "справжніми творами" слід вважати такі, що оповідають про

моральні цінності, природу людини чи питання політики та релігії. Але, на нашу думку, в контексті ХХ ст. мало писати про ці безумовно важливі речі в класичній інтерпретації. "Володар Перснів" та інші твори Дж.Р.Р. Толкіна присвячені цим темам, проте відображені вони в інший спосіб.

Сам Дж.Р.Р. Толкін не відмовляється від присутності в літературі феномену ескапізму, який у своїх творах називає Втечею [6:377]. У вже згаданому есе "Про чарівні казки" письменник пише про Втечу, Видужання та Розраду як про головну складову чарівної казки. Він зауважує, що "в тому житті, що називають реальним... Втеча може бути дуже необхідним і навіть героїчним вчинком" [6:372]. Дж.Р.Р. Толкін закликає критиків (і, напевно, читачів) розрізнити "Втечу В'язня та Втечу Дезертира": "невже слід зневажати людину, яка втікає з в'язниці, щоб повернутися до дому? Або того, хто, не маючи можливості втекти, думає і говорить не про наглядачів та грати в'язниці, а про інші речі?" [6:382]. Головна думка письменника полягає в тому, що люди стали заручниками технічного прогресу та цивілізації: "Спосіб життя ХХ століття занадто швидко котиться до варварства... не можна врятувати оазис здорового глузду, лише відмежувавшись від пустелі нерозуміння – необхідний практичний та інтелектуальний наступ на неї" [6:384].

В принципі ескапізм присутній у більшості творів Дж.Р.Р. Толкіна. Більш того, ми припускаємо, що це свого роду подвійний ескапізм – бо, з одного боку, йдеться про Втечу у світ фантазій, а з іншого – про Втечу героїв у рамках художнього світу твору. Так герой новели "Лист роботи Ніггля" живе одинаком, присвячуючи увесь свій час роботі над картиною. Подорож Ніггля, шлях через страждання до Світу створеної ним Картини – є своєрідною Втечею від життя, бо герой аж ніяк не вписується в рамки суспільства, в якому живе [7].

Інший толкінівський герой – Коваль з казки "Коваль з Великого Вутона", проковтнувши в дитинстві чарівну зірку, отримав перепустку до Чарівної Країни, якою час від часу мандрував на протязі багатьох років [7]. Ми вважаємо, що ця інтерпретація Втечі містить певний автобіографізм, бо подібно до Ковалю, Дж.Р.Р. Толкін у своїй уяві довго подорожував таємничими землями, про які й оповідав у своїх творах.

Не менш яскравий приклад містить поема "Міфопоеія", в якій автор чітко висловлює своє бачення існування у світі мрій: *"Конечно, все мечты суть лишь попытки – // и тщетные! – избегнуть страшной пытки // действительности. Что же нам в мечте? // Что эльфы, тролли? Что нам те и те? // Мечта не есть реальность, но не все // мы мучаемся, за мечту воюя // и боль одолевая, ибо мы // сим преодолеваем силы тьмы // и зла, о коем знаем, что оно // в юдоли нашей суще и дано"* [8:10]. Незважаючи на розмежування понять, більшість людей протягом життя прагне до здійснення своїх мрій. Саме заради світлого та часто нездійсненого людина страждає, бореться зі злом – як внутрішнім так і зовнішнім, – самоутверджується. Чи це не людське життя?

На нашу думку, толкінівський ескапізм на диво реальний. Іншими словами, реалістичність є характерною рисою його ескапізму. На перший погляд це твердження є абсурдним, бо твори жанру фентезі повністю не сумісні з поняттям реалізму. Проте, перш ніж приймати це твердження як остаточне, звернемося до фактів.

Дж.Р.Р. Толкін працював над створенням світу Середзем'я у роки першої та другої світових воєн. Він і сам пройшов Першу світову, втративши, як і всі солдати не лише друзів, а й часточку себе. Близький друг Дж.Р.Р. Толкіна, відомий англійський письменник К.С. Льюїс, у статті "Викриття влади" зазначає, що "війна у Толкіна до болю нагадує війну, що припала на молодість мого покоління" [11:545]. Так само, як багато молодих людей, що, пройшовши кризу війни, втрачали "внутрішній вогник", гобіт Фродо з "Володаря Перснів", виконавши свою місію по знищенню Персня Всеваддя, пояснює свою втечу з улюбленої батьківщини другові Сему: "... я глибоко поранений. Я хотів врятувати Гобітанію - і ось вона врятована, але не для мене. Хтось має загинути, щоб не загинули усі. Але ти – мій спадкоємець, я залишаю тобі все, що в мене є" [12:1006]. На нашу думку, це останнє речення містить ключ, що відчиняє двері до розуміння не лише творів Дж.Р.Р. Толкіна, а й світу Середзем'я. Це – надія, "естель" ельфійською. Саме в ній ми вбачаємо основу толкінівської світобудови.

Повертаючись до тези М. Лоусона про "справжність творів", зазначимо, що, на нашу думку, Дж.Р.Р. Толкін мав повне право відкинути класичність і канонічність письменництва. Мав, бо він писав про війну та твердив, що справедливість та милосердя неподільні, що добро завжди є непереможним, а зброя лише примножує зло. Наскрізні теми його творів – сила героїзму, чесність та вірність, перевага природи над технологією, віра в те, що будь-яка перемога коштує дуже дорого.

Якщо прийняти це як спробу ескапізму, то спроба була, безумовно, вдалою, бо Втеча обертається іншим боком – створенням повноцінного літературного світу, в якому автор повертає загальнолюдські цінності на відповідне місце.

У вже згаданому "Викритті влади", відповідаючи на питання, навіщо створювати фантастичну країну для оповіді про людську природу, К.С. Льюїс говорить, що "для Толкіна наше повсякденне життя має героїчний, навіть міфологічний відтінок" [11:548]. Він пояснює, що, ідучи в країну міфів, "ми не втікаємо від реальності, навпаки – ми відкриваємо її для себе по-новому. Поки наша пам'ять зберігає образи персонажів книги, реальні речі бачаться більш чітко" [11:548].

Таким чином, розгляд ескапізму в контексті філософсько-методологічної концепції Е. Фромма та своєрідність тлумачення цього поняття у творах Дж.Р.Р. Толкіна дозволяє зробити висновок про особистісний характер явища ескапізму для письменника та дає можливість припустити, що в даному випадку його функціональне значення підпорядковується меті створення повноцінного світу художнього твору.

1. Collins Cobuild English Language Dictionary. – London: Harper Collins Publishers, 1992. – 1704 p.
2. Панченко І.Г., Астахова А.А., Матяш І.Б. Міфологічні мотиви у світовій літературі // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2000. – № 6. – С. 46-49.

3. Савчук Р.П. Міф у сучасній фантастиці // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2000. – № 6. – С. 50.
4. Рязанцева Т. Міф успіху чи успіх міфу? // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях. – 2003. – №3. – С.172 – 177.
5. Фромм Э. Бегство от свободы: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – 272 с.
6. Толкин Дж.Р.Р. О волшебных сказках // Толкин Дж.Р.Р. Приключения Тома Бомбадила и другие истории: Пер. с англ. – СПб.: Азбука, 1999. – С. 315-410.
7. Tolkien J.R.R. Tales from the Perilous Realm. – London: Harper Collins Publishes, 1997. – 178 p.
8. Толкин Дж.Р.Р. Мифопоэзия // Толкин Дж.Р.Р. Приключения Тома Бомбадила и другие истории: Пер. с англ. – СПб.: Азбука, 1999. – С.7 – 12.
9. Прохорова Н. Приглашение к бегству // Знание – сила. – 1997. – Август. – С.150 – 157.
10. Уайт М. Толкин: Биография: Пер. с англ. – М.: Изд-во ЭКСМО, 2002. – 320 с.
11. Льюис Клайв С. Развенчание власти // Сильмариллион. О волшебных историях. Письма: Пер. с англ. – М.: ООО "Издательство АСТ"; СПб.: Terra Fantastica, 2000. – С.543 – 548.
12. Tolkien J.R.R. The Lord of Lord of the Rings. – London: Harper Collins Publishes, 1995. – 1137 p.

Матеріал надійшов до редакції 19.03.2004 р.

Росстальная Е.А. Явление эскапизма в творческом сознании Дж.Р.Р. Толкина.

В работе рассматривается феномен эскапизма с точки зрения философско-методологической концепции Э.Фромма, предлагается толкиновское толкование этого явления и прослеживается его трансформация в литературном наследии писателя. При анализе произведений Дж.Р.Р. Толкина внимание акцентируется на автобиографизме явления эскапизма и рассмотрении его как одного из способов создания полноценного мира литературного произведения. Ключевые слова: эскапизм, побег от действительности, философско-методологическая концепция.

Rosstalna O.A. The Phenomenon of Escapism in the Literary Works by J.R.R. Tolkien.

The paper considers the phenomenon of escapism from the standpoint of philosophic and methodological conception suggested by E. Fromm. It suggests Tolkien's interpretation of the phenomenon and reveals its transformation in the literary heritage of the writer. In the studies of the works by Tolkien a particular emphasis is placed on the phenomenon of escapism and its consideration as a way to create a full-blooded literary world. Key words: escapism, philosophical and methodological conception.